

NDH, MUSLIMANI I 13.SS DIVIZIJA

Sulejmanpašić, Zija (2000.): *13. SS divizija Handžar. Istine i laži*. Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka "Preporod", 432 str.

Općenit i porast zanimanja, kao i broja odgovarajućih bibliografskih jedinica, za kompleks Ustaškog pokreta i Nezavisne Države Hrvatske (NDH), tijekom devedesetih, izostali su u slučaju jednog od najkontroverznijih domaćih fenomena iz Drugoga svjetskog rata, 13. SS dobrovoljačke bosansko-hercegovačke gorske divizije /hrvatske/, poznatije pod nazivom Handžar divizija.

Uzroci te pojave su višestruki, a jedan od važnijih svakako treba tražiti u činjenici da svako ozbiljno bavljenje otvorenim pitanjima vezanim uz 13. SS diviziju i motive zagovornika njezinog osnivanja, zahtijeva sizifovski posao prikupljanja i istraživanja dosad neobjavljene građe iz različitih, uglavnom njemačkih arhivskih fondova.

Jugoslavenska historiografija desetljećima je ignorirala tu problematiku, dok se novinska publicistika tek u nekoliko navrata krajem šezdesetih bavila pobunom dijela 13. pionirskog bataljuna Divizije, koji se od ljeta 1943. nalazio na obuci u južnofrancuskom gradiću Villefranche-de-Rouergue. Različite poglede na tu epizodu, na temelju do tada objavljenih radova i dijela neobjavljenih izvora, sintetizirao je Zdravko Dizdar u članku "Prva pobuna u nacističkoj vojsci: Pobuna Trinaestoga pionirskog bataljuna ...", objavljenom u *Časopisu za suvremenu povijest (ČSP)* br. 2.-3. iz 1993. U istom broju *ČSPA* nalazi se i članak Vladimira Geigera "Pregled važnijih izvora i literature o pobuni Trinaestoga bataljuna ...".

U kasnim godinama jugoslavenskog socijalizma, u Sarajevu se 1987. pojavila monografija Envera Redžića *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*. Iako to njezin naslov sugerira, Redžić se tek površno dotaknuo postanka, ustroja, sastava i ratnog djelovanja Divizije. Njegova je namjera bila, što je i istaknuo u predgovoru, pokazati kako je "jugoslavenska kontrarevolucija" i "kolaboracija s okupatorima" imala, osim dobro

poznatih "hrvatskog ustaštva" i "srpskog četništva", i svoj bošnjački oblik u "muslimanskom autonomaštvu" i prosovinskom tzv. muslimanskom pokretu za autonomiju Bosne i Hercegovine. Taj "pokret", bez jasno utvrđenih protagonista i programa, Redžić je doveo u vezu s osnutkom Handžar divizije temeljeći svoju dalekos ežnu interpretaciju na problematičnom tu mačenju različitih njemačkih obavještajnih izvora. Ova promašena konstrukcija povlači se po inerciji kroz sve rasprave o 13. SS diviziji do danas, u očekivanju da kompetentna historiografija da svoj sud o fenomenu (ne)postojanja organiziranog "muslimanskog autonomaštva" u NDH.

Paušalno i problematično pisanje Sulejmanpašićevih prethodnika postavilo je pred njega zadaću da na temelju dosad objavljenih izvora i literature pokuša dati i nove i jasnije odgovore na niz još uvijek otvorenih pitanja vezanih uz 13. SS diviziju, a koje i sam postavlja u uvodu svoje knjige. Sulejmanpašić je tu zadaću obavio djelomično, s obzirom da je u SAD-u još 1997. godine objavljena knjiga Georgea Leprea *Himmler's Bosnian Division*, djelo kapitane vrijednosti, koju i on obilno citira u svojoj knjizi.

Sulejmanpašić nije profesionalni povjesničar već dugogodišnji novinar i publicist, što je, činim nam se, bitno utjecalo na sadržaj knjige. Ona je zamišljena kao niz više ili manje povezanih priča, tj. kompilacija različitih radova napisanih o Diviziji, s kojima autor nerijetko polemizira kako bi opravdao podnaslov djela "Istine i laži". No, upravo takva koncepcija knjige, posebice nastojanje da se tekst čitatelju učini zanimljivijim opisom perifernih situacija anegdotalne naravi, predstavlja glavni nedostatak djela koje je na pojedinim mjestima

žajne povezanosti. Kompozicija knjiga podijeljena je na devet poglavlja s više potpoglavlja i posebnim pri-

logom. U poglavlju "Bivši i budući ratnici" (9.-34.) opisani su srpski značaj prve jugoslavenske države i zločini nad bošnjačkim pučanstvom počinjeni po različitim srpskim odmetničkim i poluvojničkim skupinama neposredno po nastanku nove države. Ti događaji vremenski su se podudarali s kaotičnim prilikama u poraženoj Njemačkoj kojom su krstarili različiti veteranski paravojni odredi iz kojih su se djelomično novačili Hitlerovi *Jurišni odredi SA*, a potom i *Zaštitni odredi SS* o čijem djelovanju i strukturi do 1941. godine Sulejmanpašić navodi veliki broj najrazličitijih podataka. Autor je pokušao prikazati i odnos nacionalsocijalizma prema religiji, posebice prema kršćanstvu, u svjetlu napora nacista uperenih ka dekonfesionalizaciji njemačkog javnog života. Uzroke nacističkog latentnog protukršćanstva treba tražiti u svojevrsnoj ideologiji heroizma i kultu borbe suprotstavljenim "pacifističkom kršćanstvu". Sulejmanpašić se priklanja onim mišljenjima po kojima "u SS nije bilo strogog ideološkog školovanja ili discipline učenja koja bi se čak izdaleka mogla mjeriti s komunističkom...", tj. kako je "teorijski element igrao (...) u SS sporednu, ono što je umjesto toga nosilo i povećavalo bio je određeni mentalitet" (str. 24.).

Pitanje koje se samo od sebe nameće, proizlazi li iz nacističkog protukršćanstva stanovita simpatija prema islamu, i je li taj iracionalni čimbenik važan za razumijevanje svih motiva kojima su vrhovi SS vođeni u odluci da se pristupi osnivanju nove pretežito muslimanske SS divizije, ostalo je bez odgovora.

U drugom poglavlju "Bošnjaci između dvije vatre" (34.-78.) potanko su opisani rasulo jugoslavenske vojske u travnju 1941. i kaotična uspostava vlasti NDH u dijelovima Bosne i Hercegovine praćena odmazdama i zvjerstvima prema dijelu Srba, a potom i otvorenom pobunom srpskih odmetničkih skupina protiv nove države, koje će svoj gnjev usmjeriti prema bošnjačkom pučanstvu u istočnoj Hercegovini. Tamošnji događaji uvod su u razvitak, u početku ideološki neartikuliranog, srpskog ustaničkog pokreta čije će žrtve do jeseni 1942. biti više tisuća Bošnjaka na širokom prostora od Koraja u sjeveroistočnoj Bosni preko Sreberenice do Foče na jugoistoku.

Sulejmanpašić piše i o četničko-partizanskoj suradnji u prvim mjesecima ustanka te o suradnji četnika i Talijana uperenoj protiv autoriteta vlasti NDH. Upravo su nemoć vojnih i građanskih vlasti NDH u pružanju zaštite pučanstvu u ustaničkim područjima te promidžba o dobro naoružanoj SS diviziji koja će braniti bošnjačka sela i gradove od odmetnika odveli u njezine redove više tisuća mladića.

U poglavlju "Bergerov način" (78.-154.) opisane su pripreme za osnivanje nove SS divizije od prosinca 1942. do ožujka 1943. godine, koje su okončane potpisivanjem posebnog njemačko-hrvatskog međudržavnog sporazuma.

Ideja o ustrojavanju pretežito muslimanske SS divizije izvorno je bila Himmlerova. Njemu je bila poznata borbena vrijednost Druge bošnjačke pukovnije iz Prvoga svjetskog rata u sklopu austrougarske vojske, s fesovima kao sastavnim dijelom odore njezinih vojnika, ali ne i činjenica da su se u njezinom sastavu borili podjednako pripadnici svih bosanskih konfesija a ne samo muslimani.

Iz različitih dokumenata koje navodi Sulejmanpašić vidljivo je da su u pozadini osnivanja muslimanske SS divizije stajali konkretni i pragmatični njemački vojni ciljevi za djelotvornijom pacifikacijom ustaničkih područja, a ne dalekosežne državno-političke kombinacije s dijelovima NDH ili balkanskim i arapskim muslimanima. Vrhovi SS prosuđivali su kako se u posebnu muslimansku SS diviziju može unovačiti znatno više muslimana (dobrovoljaca) nego što ih je bilo u tada postojećim vojnim aranžmanima na terenu. Sumnja koju je s tim u vezi izrazio potpredsjednik vlade NDH Džaferbeg Kulenović u razgovoru s njemačkim opunomoćenim generalom Horstenaumom pokazala se opravdanom. Relativno uspješnom novačenju u 13. SS diviziju, koja je tek trebala biti upućena na obuku, praćeno je djelomičnim osipanjem Bošnjaka iz ustaških, domobranskih i dijela lokalnih postrojbi, što je izravno utjecalo na obranu područja neposredno zahvaćenih ustaničkim pokretom.

Paveliću i vlastima NDH uspjelo je međudržavnim sporazumom i naknadnim inter-

vencijama osigurati nominalno višekonfessionalni sastav divizije kako bi se spriječile moguće političke manipulacije i vjerske trzavice, a broj Hrvata katolika u njenom sastavu ostao je do kraja rata simboličan.

Autore ne inzistira na neposrednoj vezi između 13. SS divizije i fantomskog *muslimanskog autonomnog pokreta* ali ga po inerciji spominje u širem kontekstu bez problematiziranja opravdanosti shvaćanja o postojanju političkog entiteta *muslimansko autonomništvo*.

S tim u vezi u knjizi su citirani dijelovi kontraverznog *Memoranduma* iz studenoga 1942., napisanog na njemačkom jeziku, u kojem nepoznati sarajevski *Narodni odbor* od Hitlera traži uspostavu političko-upravne jedinice na dijelu Bosne i Hercegovine pod nazivom Župa Bosna i posebne vojne postrojbe Bosanska straža.

Iako je uglavnom prihvaćen da je *Memorandum* nastao u navodnom sarajevskom muslimanskom autonomnom krugu, o čemu nema relevantnih dokaza, čini nam se izvjes nije njegove autore tražiti u sarajevskim njemačkim diplomatsko-obavještajnim strukturama koje su bile u stalnim dodirima s tamošnjim različitim neformalnim pojedinačnim političkim pogledima.

Općenito se može reći kako stalne njemačke obavještajno-političke kalkulacije s Bosnom i Bošnjacima nisu bile rezultat djelovanja nekakvog autonomnog pokreta, već su proizlazile iz stvarne bosanske kulturno-povijesne posebnosti, u kojoj su se mogle graditi različite poslijeratne projekte u skladu s ciljevima i proćima protagonista vojnih i političkih zbivanja.

Sulejmanpašić opisuje i djelatnost divizijskih islamskih vojnih dužobrižnika tzv. tabor-imama i pobija mišljenje o njima kao ideološkim komesarima zaduženim za "nacističko-panislamsku" in doktrinaciju, što je definicija jugoslavenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, koju preuzima i Redžić u spomenutoj monografiji. Divizijski tabor-imami, polaznici i svršenic sarajevskih islamskih vjerskih škola, pohađali su, uoči upućivanja u postrojbu, odgovarajući tečaj u Njemačkoj, a službeno Pravi lo imamske službe u Diviziji

predvidalo je za njih uobičajene vojno-dušobrižničke dužnosti kao što su vršenje vjerskih obreda prigodom pokopa vojnika, predvođenje zajedničkih molitvi i vođenje duhovne skrbi za bolesnike i ranjenike te nadzor nad obrednom čist oćom hrane. Zanimljivo je da je dužnost tabor-imama u 13. SS diviziji obnašao i Hussein ef. Đozo, kasnije jedan od najvećih bosanskih islamskih mislilaca i vjerskih autoriteta u komunističkoj Jugoslaviji.

U poglavlju "Francuska epizoda" (154.-159.) potanko su opisane okolnosti pobune dijela Divizije upućene na obuku u južofrancuski gradić Villefranche-de-Rouergue, koja je izbila u noć od 16. na 17. rujna 1943., nekoliko dana nakon talijanske kapitulacije. Autore je u pokušaju rekonstrukcije pobune koristio gotovo sve objavljene izvore i prikaze i romansirano opisao njezin tijek i sudbinu sudionika. Ključno pitanje o motivima organizatora pobune i mogućim vanjskim utjecajima na njih (francuski pokret otpora, različiti obavještajni kanali, Moskva, Titov stožer) ostavljeno je bez ekspl icitnog odgovora. Iz samog opisa francuske epizode jasno je da treba lučiti ciljeve i motive glavnih pokretača pobune od onih većine njezinih sudionika nezadovoljnih uvjetima života i željeznom stegom i opterećenih glasinama o upućivanju Divizije na ratišta izvan Bosne. Sulejmanpašić iznosi poznate podatke o ključnim protagonistima pobune, o komunističkoj i partizanskoj prošlosti nekolicine od njih, i time posredno upućuje na moguće njezine nevidljive organizatore. Neovisno o kasnijoj antifašističkoj kontekstualizaciji cijele francuske epizode, posebice o njezinom uklapanju u korpus autohtonog hrvatskog antifašizma tijekom devedesetih, sam čin pobune imao je samoubilački značaj i u tadašnjim okolnostima bio je unaprijed osuđen na propast. Osipanje Divizije i njemačka represija predstavljali su njezin jedini mogući ishod. Bez obzira na konkretnu racionalne i (li)iracionalne motive pokretača i sudionika pobune, čini se da dio njezinih uzroka trebamo tražiti i u vojno-političkim proćima onih (Titovi partizani) kojima nije odgovarao povratak u Bosnu elitne neprijateljske protuustaničke postrojbe, posebice u trenutku

intenzivnog iščekivanja mogućeg savezničkog iskrcavanja na Jadranu.

U poglavljima "Povratak" (190.-240.), "Sudari s Trećim korpusom NOV" (241.-284.) i "Odlazak iz Bosne" (285.-315.) prikazane su sve etape ratnog puta i borbenog djelovanja Divizije po povratku u domovinu tijekom veljače 1944. pa do sloma u svibnju 1945.

U prvom razdoblju nakon kratkotrajnog djelovanja u Srijemu (pothvat *Wegweiser*), Divizija je sredinom ožujka 1944. upućena na širi prostor sjeveroistočne Bosne gdje do kraja ljeta uspješno sudjeluje u pothvatima *Meibaum* i *Meiglökchen*, zajedno s dijelovima njemačkih oružanih snaga, oružanih snaga NDH i četničkim postrojbama, s ciljem onemogućavanja prelaska partizanskih snaga preko Drine u Srbiju. Prva kriza Divizije nastupila je u lipnju 1944. velikim gubicima u sukobu sa 16. vojvođanskom divizijom NOVJ poslije kojeg je ipak zadržala nadzor nad područjem Majevice. Kriza se produbljavala do jeseni 1944. a kulminirala je sredinom listopada kada je Divizija povučena iz Bosne ka mađarskom Podunavlju na ratište prema sovjetskoj Crvenoj armiji. Tada je Diviziju napustio veliki broj 8ošnjaka, nezadovoljnih napuštanjem domovine, pa je u posljednjim mjesecima njezin gotovo svaki drugi pripadnik Nijemac. U proljeće 1945., Divizija se preko Mađarske povlači prema južnoj Austriji gdje su njezini pripadnici podijelili sudbinu ostalih poraženih postrojbi okupljenih na području Bleiburškoga polja.

U posljednja dva poglavlja "Kako se podvaljuje" (316.-387.) i "Zločini, 'sudeња' i javnost" (388.-405.), Sulejmanpašić polemizira s onim povjesničarima i različitim partizanskim izvorima koji pišu o zločinima Divizije i sustavno pobija tvrdnje iz opširnog referata o 13. SS diviziji "Handžar" jugoslavenske Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača. Posebice su zanimljivi njegovi opisi poslijeratnih suđenja pojedinim pripadnicima Divizije, vođeni po klasičnom revolucionarnom obrascu, bez odgovarajućeg dokaznog gradiva.

U prilogu knjige priložene su tablice s popisom divizijskih tabor-imama, strukturom stožera Divizije i objašnjenjem SS činova te popis svih postrojbi *Waffen SS* nastalih u ratu i hrvatski prijevod Zapovijedi o ustrojavanju Hrvatske SS dobrovoljačke divizije od 30. travnja 1943.

Sulejmanpašić je predao javnosti novi, sadržajni pogled na problematiku SS Handžar divizije izvan dosadašnjih ideoloških stereotipa, ali i sustavno opetovanih neistina. On predmet svoga zanimanja ne rehabilitira niti ideološki ocjenjuje već sklapa mozaik činjenica, često se gubeći u nevažnim pojedinostima, prepuštajući čitatelju konačni sud, čime je svoju knjigu učinio nezaobilaznom u kratkom popisu domaće literature o toj problematici.

Zlatko Hasanbegović